O‘ZBEK TILIDA DINSHUNOSLIK TERMINLARI TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Elmurodova Sohiba Saitmurodovna
Qarshi davlat universiteti “Fakultetlararo ingliz tili” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur tezisda o‘zbek tilidagi dinshunoslik terminologiyasining mustaqil lingvistik tadqiqot obyekti sifatidagi xususiyatlari, uning chegaralarini belgilash mezonlari va tahlil yo‘nalishlari ko‘rib chiqiladi. Dinshunoslik terminlarini ilmiy matnlardan ajratib olish, ularning tushunchaviy munosabatlarini aniqlash, terminologik sinonimiya va variantlilikni o‘rganish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *dinshunoslik terminologiyasi, tadqiqot obyekti, terminologik tizim, tushunchaviy munosabat, terminologik sinonimiya, variantlilik, terminologik korpus.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются особенности терминологии религиоведения в узбекском языке как самостоятельного объекта лингвистического исследования, критерии определения её границ и основные направления анализа. Особое внимание уделяется выявлению терминов в научных текстах, установлению понятийных отношений между ними, изучению терминологической синонимии и вариантности.*

Ключевые слова: *терминология религиоведения, объект исследования, терминологическая система, понятийные отношения, терминологическая синонимия, вариантность, терминологический корпус.*

Abstract. *This thesis examines Uzbek religious studies terminology as an independent object of linguistic research, focusing on the criteria for defining its scope and the main directions of its analysis. Particular attention is paid to identifying terms in academic texts, establishing conceptual relationships between them, and investigating terminological synonymy and variation.*

Keywords: *religious studies terminology, research object, terminological system, conceptual relations, terminological synonymy, variation, terminological corpus.*

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda muayyan fan sohasi terminologiyasini o‘rganish faqat terminlarning lug‘aviy ma’nosini izohlash bilan cheklanmaydi. Bunday tadqiqotlarda terminlarning ilmiy tushunchalar tizimidagi o‘rni, o‘zaro mazmuniy aloqalari, qo‘llanish doirasi va matndagi funksional xususiyatlarini

aniqlash ham muhim hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek tilidagi dinshunoslik terminologiyasini mustaqil tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Dinshunoslik fanining tarix, falsafa, sotsiologiya, antropologiya, huquqshunoslik va madaniyatshunoslik bilan uzviy aloqasi uning terminologik tarkibida ham namoyon bo‘ladi. Natijada ayrim terminlar bir nechta fan doirasida qo‘llanadi, ayrimlari esa faqat muayyan ilmiy tushunchani ifodalashga ixtisoslashadi. Bu holat dinshunoslik terminologiyasining chegaralarini belgilash va uning tarkibini aniqlashda maxsus mezonlarga ehtiyoj tug‘diradi.

Mazkur tezisning maqsadi o‘zbek tilidagi dinshunoslik terminlarini mustaqil lingvistik tadqiqot obyekti sifatida asoslash, ularni aniqlash mezonlarini belgilash hamda kelgusidagi tadqiqotlar uchun tahlil yo‘nalishlarini taklif etishdan iborat.

Adabiyotlar. Terminologik tizimlarni o‘rganishda tushuncha va termin o‘rtasidagi munosabat, terminlarning tizimlilik xususiyati hamda ularning muayyan fan doirasida qo‘llanishi muhim nazariy masalalar hisoblanadi. J. C. Sager terminologik faoliyatda tushunchalarni aniqlash, nomlash va tizimlashtirish jarayonlariga e’tibor qaratadi [1]. M. T. Cabré terminlarni tabiiy tilning tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, ularning muayyan kommunikativ vaziyatlarda maxsus vazifa bajarishini ta’kidlaydi [2].

A. V. Superanskaya va hammualliflarning terminologiyaga oid tadqiqotlarida terminlarning tizimli xususiyatlari va tushunchalar bilan munosabati yoritilgan [3]. A. Hojiyevning terminologik birliklarni izohlash va tasniflashga oid ishlari esa o‘zbek tilidagi sohaviy terminlarni lingvistik jihatdan o‘rganish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [4]. Mazkur ilmiy qarashlardan kelib chiqib, dinshunoslik terminlarini faqat alohida leksik birliklar sifatida emas, balki o‘zaro mazmuniy munosabatga kirishuvchi tushunchalar tizimi sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bunda terminning ilmiy matndagi vazifasi, tushunchaviy aniqligi va boshqa terminlar bilan munosabati asosiy tadqiqot mezonlari sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual, qiyosiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanish nazarda tutiladi. Tavsifiy usul terminlarning ilmiy matndagi qo‘llanish xususiyatlarini aniqlashga, kontekstual tahlil ularning muayyan vaziyatda qanday tushunchani ifodalashini belgilashga xizmat qiladi. Qiyosiy usul bir terminning turli janr va matnlardagi qo‘llanishini o‘rganish imkonini beradi. Tizimli tahlil esa terminlar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlarni aniqlashga yo‘naltiriladi.

Tadqiqot materialini dinshunoslikka oid ilmiy maqolalar, monografiyalar, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar va ommaviy axborot vositalarida e’lon qilingan materiallardan shakllantirish maqsadga muvofiq. Bunda termin sifatida tanlangan

birlikning muayyan ilmiy tushunchani ifodalashi, sohaviy matnda maxsus vazifa bajarishi va boshqa terminlar bilan mazmuniy aloqaga kirishishi asosiy mezon qilib olinadi.

Tadqiqot doirasida quyidagi tahlil yo‘nalishlari belgilanadi:

Tushunchaviy tahlil: terminning qanday ilmiy tushunchani ifodalashi va uning mazmuniy chegaralarini aniqlash.

Paradigmatik tahlil: sinonim, antonim, giponim va giperonim munosabatlarini o‘rganish.

Sintagmatik tahlil: terminlarning boshqa so‘zlar bilan birikishi va ilmiy matnda qo‘llanish xususiyatlarini aniqlash.

Kontekstual tahlil: terminning ilmiy, ta’limiy va ommaviy matnlardagi ma’no hamda vazifalarini qiyoslash.

Variantologik tahlil: bir tushunchaning turli terminologik shakllar orqali ifodalanish holatlarini aniqlash.

Tahlil va natijalar. Dinshunoslik terminlarini tadqiqot obyekti sifatida belgilashda, avvalo, ularning sohaviy chegaralarini aniqlash talab etiladi. Chunki dinshunoslik boshqa fanlar bilan uzviy aloqada bo‘lganligi sababli ayrim terminlar fanlararo xususiyatga ega. Masalan, *diniy institut, diniy identifikatsiya, sekulyarlashuv, konfessiyalararo munosabatlar* kabi birliklar dinshunoslik bilan bir qatorda sotsiologiya, siyosatshunoslik va huquqshunoslik doirasida ham uchrashi mumkin. Bunday birliklarni tadqiqot materialiga kiritishda ularning qaysi ilmiy tushunchani ifodalashi va matnda qanday vazifa bajarishiga e’tibor qaratish zarur.

Terminologik tizimning muhim belgilaridan biri terminlar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlardir. Masalan, *konfessiya* va *diniy tashkilot* birliklari ayrim kontekstlarda o‘zaro yaqin tushunchalarni ifodalashi mumkin, biroq ularni to‘liq sinonim deb hisoblash to‘g‘ri emas. Chunki birinchi birlik diniy mansublik yoki e’tiqodiy yo‘nalishni, ikkinchisi esa muayyan tashkiliy tuzilmani anglatishi mumkin. Demak, terminologik sinonimiyani aniqlashda shakliy o‘xshashlik yoki umumiy mavzuga mansublik emas, balki tushunchaviy mazmun asosiy mezon bo‘lishi kerak. Terminologik variantlilik ham alohida tadqiqot talab qiladigan hodisadir. Bir ilmiy tushunchaning turli matnlarda turlicha nomlanishi terminologik izchillikka ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, xalqaro termin bilan uning o‘zbekcha muqobili parallel qo‘llanadigan holatlarda ularning ma’no doirasi, uslubiy xususiyati va ilmiy qo‘llanish darajasini aniqlash zarur. Bunda har bir muqobilning mavjudligi yoki qo‘llanish chastotasi haqida xulosa chiqarish uchun real matn materiallariga tayanish lozim.

Dinshunoslik terminlarining funksional xususiyatlarini o‘rganishda matn turlarini farqlash ham muhimdir. Ilmiy maqolalarda terminlar, odatda, tushunchalarni aniq ifodalash va nazariy fikrni asoslash vazifasini bajaradi. Darslik va o‘quv

qo‘llanmalarda esa ular ta’limiy maqsadga muvofiq izohlanishi, soddalashtirilishi yoki misollar bilan tushuntirilishi mumkin. Ommaviy axborot vositalarida terminlar keng auditoriyaga mo‘ljallanganligi sababli ayrim hollarda umumiyroq yoki izohli shaklda qo‘llanadi. Ushbu farqlarni qiyoslash terminlarning funksional-uslubiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri dinshunoslik terminologik korpusini shakllantirishdir. Bunday korpusga turli davr va janrlarga mansub ilmiy hamda ta’limiy matnlarni kiritish orqali terminlarning qo‘llanish chastotasi, kontekstual ma’nolari, variantlari va o‘zaro birikish imkoniyatlarini o‘rganish mumkin. Korpus materiallari terminlarning faqat lug‘aviy izohini emas, balki real nutqdagi faoliyatini ham ko‘rsatib beradi. Shu asosda dinshunoslik terminlarini tadqiq qilishda uchta asosiy mezonni birgalikda qo‘llash taklif etiladi: tushunchaviy mezon m – terminning ilmiy mazmunini aniqlash; lingvistik mezon – uning til birliklari bilan munosabatini o‘rganish; funksional mezon – turli matn va kommunikativ vaziyatlarda bajaradigan vazifasini belgilash. Ushbu mezonlarning uyg‘unligi tadqiqot obyektining chegaralarini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Xulosa. O‘zbek tilidagi dinshunoslik terminologiyasi mustaqil lingvistik tadqiqot obyekti sifatida tizimli o‘rganishni talab qiladigan sohaviy birliklar majmuasidir. Uning tadqiqot obyekti sifatidagi maqomi terminlarning faqat diniy mazmuniga emas, balki ilmiy tushunchani ifodalash xususiyati, boshqa terminlar bilan munosabati va muayyan matndagi funksional vazifasiga asoslanadi. Tahlil natijasida dinshunoslik terminlarini o‘rganishda tushunchaviy, lingvistik va funksional mezonlarni birgalikda qo‘llash zarurligi belgilandi. Shuningdek, terminologik sinonimiya, variantlilik, fanlararo munosabat va matn turlariga xos qo‘llanish xususiyatlari kelgusidagi tadqiqotlar uchun muhim yo‘nalishlar sifatida ajratildi.

Dinshunoslik terminologik korpusini yaratish, terminlarning real ilmiy matnlardagi qo‘llanishini o‘rganish va maxsus terminografik manbalarni takomillashtirish o‘zbek terminologiyasining izchil rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sager, J. C. *A Practical Course in Terminology Processing.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990.

2. Cabré, M. T. *Terminology: Theory, Methods and Applications.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999.

3. Суперанская, А. В., Подольская, Н. В., Васильева, Н. В. *Общая терминология: Вопросы теории.* Москва: Наука, 1989.

4. Hojiyev, A. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati.* Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002.

5. Elmurodova S.S. Arab tilidan o’zlashgan dinshunoslik terminlarining ayrim xususiyatlari. GulDU Axborotnomasi. 2024 / 2 (109). Guliston, “Universitet”, 2024.